

Az elidegenedés régióiban I.

„Az ember elidegenedése középponti problémája a kornak, amelyben élünk”, szögezte le — visszatekintve a *Történelem és osztálytudat* című művére — 1967-ben Lukács György.¹ Ma már szinte általános annak a teljesítménynek az elismerése, hogy Marx és Hegel után a magyar gondolkodó hozta be ismét könyvével az elidegenedés témáját a filozófiai irodalomba, s ezzel előbb-utóbb nélkülözhetetlenek bizonyuló kategóriát bocsátott mindazok rendelkezésére, akik a modern ember helyzetét kutatják. Lukács érdemének ez a rögzítése azonban nem azonos az elidegenedésemélet viszontagságos történetének lezárulásával. Ha több mint másfél évtizeddel Lukács önelemzése után azt kérdezzük, hogy milyen pályaszakaszba jutott ez a hányatott sorsú fogalom, és mennyire igazolódott az idézett megállapítás, akkor ne várjunk egyértelmű választ. A mögöttünk hagyott tizenöt év során voltak konjunkturális pillanatok, s ezekben az elidegenedésre való gyakori hivatkozások már-már divatjelenségnek számítottak, de voltak olyan fázisok is, amelyekben úgy látszott, hogy azok kerekednek fölül, akik kétségbe vonják szerepét és értékét a megismerésben.

Egy elfogulatlan eszmetörténésznek el kell viszont ismernie, hogy minden kértely és bírálat ellenére az elidegenedés problémája iránt megnyilvánuló érdeklődés élénk maradt. Egyre nő a vele foglalkozó szakirodalom, s rendszeresen ülnek össze olyan szakmaközi értekezletek, amelyek különböző formáit és dimenzióit elemzik. Felvetődött a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok gondolata is.²

Ami a marxistákat illeti, ma sincs közöttük teljes összhang. Nem tűntek el nyomtalanul a régi, dogmatikus fenntartások, és főként indulatos viták alakultak ki a szocializmus, valamint az elidegenedés viszonyáról. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az elidegenedés kérdéskörét az érdeklődés és a tudományos kutatás előterébe sodró irányzat torlaszokba ütközött.

A pró és kontra érvek szüntelen szembesítése végül is nem akadályozhatja néhány — a továbbiakban számunkra nélkülözhetetlen — észrevétel megfogalmazását. Az észlelhető pontatlanságok s a még el nem oszlott homályok ellenére az elidegenedésemélet relevánsnak bizonyult ama jelenségsoport értelmezésében, amely az emberi lét egészére kiterjed. Ha Marxnál a hangsúly az ún. objektív elidegenedésre, az emberi termékeknek az ember fölé és vele szemben ellenségesen érvényesülő emelkedésére esett, mai követői s általában a kutatók többségének figyelmét már nem kerülik el a szubjektív mozzanatok. A specialisták nem maradtak közömbösekek az embernek társaitól, a társadalomtól s végül önmagától való elidegenedésével szemben. Tudatosították a kettő szerves kapcsolatát és kölcsönhatását.

Az elidegenedésemélet nem csupán a megismerést szolgálja, hanem kritikai-gyakorlati eszközként emberellenes intézmények és viszonyok bírálatában, illetve átalakításában is alkalmazható. Az ember bizonyos normatív felfogását is magában hordva, azt sugallja, hogy a fennálló viszonyok nem megfelelőek, s ezért megváltoztatandók. Segít ez az elmélet ama tényezők megjelölésében, amelyeknek hatására az ember elveszti ellenőrzését saját tevékenysége és alkotásai fölött. Fogódzót ad továbbá a lehetőségeink és adottságaink kiaknázását akadályozó körülmények felismeréséhez és a kiküszöbölésüket célzó cselekvéshez.

Az elidegenedés mindig konkrét formában lép fel. Tanulmányozása éppen ezért főként arra irányul, hogy a különböző korokban és társadalmi alakulatokban jelentkező formáit, fokaikat és síkjait felderítsék, leírják. Nyilvánvaló, hogy e feladat teljesítése megköveteli mindazoknak a marxista és nem marxista szakembereknek a párbeszédét és együttműködését, akik — a humanizáció jegyében — az elidegenítő mechanizmusok hatálytalanítását vagy lebontását is hivatásuknak tekintik. Nem érdektelen azt sem nyomon követni, hogy különböző történelmi periódusokban, rendszerekben és térségekben az elidegenedésnek milyen formái, fokaik és méretei bontakoztak ki. Ugyanigy tanulságosnak ígérkezik az eltérő feltételek között fellépő formákat leereagáló vagy kifejező tudományágak és műfajok számbavétele.

Az elidegenedés témája például hosszú időn át elsősorban Középkelet-Európában volt honos, azok a szerzők pedig, akik hozzányúltak, főként a filozófusok közül

kerültek ki. Nem kétséges, hogy ezt az orientációt s a tőle elválaszthatatlan problémaérzékenységet e térség társadalomfejlődésének ismert jellegzetességei, vizs-zárszámai és ellentmondásai váltották ki. Megkésett polgárosodás, szívós hűbéri maradványok, idültté vált, bonyolult nemzeti-nemzetiségi konfliktusok, talmi demokrácia és csökkent közvélemény, megkövesedett tekintélyelvűség és szélesen elterjedt alattvalói magatartás mint a totalitarizmus előfeltételei — ime a tájainkon létrejött elidegenedések különleges meghatározói. Ezek természetesen csak sa-játos elemekkel variálták-színezték az alapvető determinánsokat.

A Középkelet-Európa elidegenedését tolmácsoló, róluk kórimét készítő gondolkodók természetesen nem monopolizálhatták a jelenségeket. Az angolszász orszá-gok s mindenekelőtt Amerika túlnyomórészt szociológiai stúdiumokkal fordult a magasan fejlett ipari-fogyasztói társadalmakban, a mindenható mass mediák, a manipuláció kiváltotta elszemélytelenedés és konformizmus világában eluralkodó elidegenedés felé. Az amerikai társadalomkutatás empirizmusa és előszertete a lélektani megközelítések iránt rányomta bélyegét a bennünket foglalkoztató szak-irodalom jó részére. Az eredmények többnyire figyelemre méltóak, ám a módszer-tani redukcionizmus sok esetben kiszigeteli a vizsgált tünetcsoportot a nagy tár-sadalmi összefüggésekből, s ily módon letompítja az adódó következtetések bí-ráirati életét. Az egyéni érzelmek, képzetek és attitűdök tárgyalása háttérbe szorítja a társadalmi szerkezetet, nem engedi az anyagi feltételek lényegi szerepének hang-súlyozását.

Ezzel kapcsolatban kell kitérnünk Joseph Gabel felfogására, az ún. hungaro-marxismusra, amelynek fő kutatási tárgya éppen az elidegenedés lenne. Az általa gnoszeo-szociológiának nevezett levezetéssel körülhatárolt iskola (képviselői: Lu-kács György, Fogarasi Béla, Szabó Ervin, Szende Pál, Nádor György, Jászi Oszkár és Mannheim Károly) azért összpontosíthatta figyelmét az elidegenedésre, mert az a történelmi-társadalmi közeg, amelyben létrejött, sok tekintetben kedvezett e stú-diumnak. A megismerésszociológia segítségével ugyanis — Gabel szerint — meg-állapítható, hogy mind az ország központi fekvése, mind a területén kibontakozott különböző, többnyire ütköző ideológiai áramlatok és tendenciák (a magyar na-cionalizmus ellentmondásos helyzete a Habsburgok iránti lojalitás és a függet-lenségi törekvések között; a lakosság megoszlása protestánsokra és katolikusokra; a maradi egyetemek és a nagyvárosok haladó szellemi gócai közötti szakadék; a polgárosuló főváros elszigeteltsége a hűbéri relikviák uralta vidéktől stb.) esz-ményi feltételeket kínáltak az elidegenedés s a vele kapcsolatos kérdések tanul-mányozásához, valamint „dialektikus meghaladásá“-hoz.³

Vitatható, hogy valóban közös nevezőre hozhatók-e az összes felsorolt szer-zők, megkérdőjelezhető az is, hogy tényleg fontos-e mindegyik említett tényező a szóban forgó kutatás szempontjából, nem kétséges azonban, hogy a Gabel meg-jelölte kor és térség ösztönzőinek bizonyult ama tudományos bűvárokodás számára, amely célul tűzte maga elé (Erdei Ferenc szóhasználata szerint) a „kettős struk-túrájú“ társadalmak, a felemás, a kapitalista és a feudális viszonyok szövödmé-nyeivel telített országok elidegenítő struktúráinak feltárását. Joseph Gabel ta-lálón hivatkozik a „szabadon lebegő“ értelmiség és e tájakra jellemző elidege-nedés bizonyos interferenciáira, de figyelme nem terjed ki a nemzeti-nemzetiségi konfliktusok közepette kialakuló elidegenedés több jellegzetes megnyilvánulására.

Ezekre az előzményekre és hagyományokra támaszkodva kívánjuk megvizs-gálni az elidegenedés, az értelmiség és a nemzeti-nemzetiségi viszonyok néhány, egymással érintkező, egymást metsző felületét. Előzményekről és tradíciókról szólva, mindenekelőtt e viszonylatokban folyó kutatások eddig elért eredmé-nyekre utalunk, s ezeket próbáljuk középkelet-európai keretek között — némiképp hiánypótlón — kölcsönhatásaikban gyümölcsöztetni. Ennek során kritikailag hasz-nosítani igyekszünk a nyugati szakirodalmat, nem tévesztve természetesen szem elől az eltérő-ellentétes társadalmi rendszerekből következő különbségeket, illetve jellemzőket. E tekintetben Jerzy I. Wiatr nézetét osztjuk, aki a politikai élet lélektani vonatkozásaira irányuló amerikai kutatások alkalmazásával kapcsolatban azt szorgalmazta, hogy az eredményeket munkahipotézisként kell tekinteni, ame-lyek a szocialista országokban nyert empirikus anyagon ellenőrizendők, majd ennek nyomán módosításra, illetve revidálásra kerülhetnek. Ha Wiatr nélkülöz-hetetlennek ítélte ezt az eljárást annak érdekében, hogy a politikai viszonyok marxista szociológiája kikerüljön a tapogatózások és vázlatos javaslatok szaka-szából, ennek az igénynek az érvényét mi kiterjesztjük a becserkészendő terü-letre is.

Kísérletünket alapvetően ama felismerés vezérli, hogy nemcsak egyének, hanem egész társadalmi csoportok is az elidegenedés régióiba juthatnak. E folya-

matban az elsődleges mindig az objektív elidegenedés. Ez indítja aztán el annak szubjektív kifejezését, hogy az adott társadalmi viszonyok, intézmények és ön-állósult termékek taszítóan, eltávolítóan és torzítóan érvényesülnek az emberek tudatában, magatartásában.⁴

Az értelmiségnél kezdve az elmélkedést, rögtön az elején rá kell mutatnunk, hogy e réteg több csoportja egyrészt a legérzékenyebben reagál az elidegenedés változatos megnyilvánulásaira, s ezeket kénylődvá-küszködve éli át, hisz következményeik igen gyakran az élet értelmét, a hivatástudatot teszik kérdésessé, s ezért frusztrációként hatnak vissza rá. Másrészt nem téveszthetjük szem elől, hogy különösen a mi térségünkben, az írástudókra különös szerep s ennek következtében nyomasztó felelősség hárult éppen azoknak a struktúráknak a sürgetésében és igazolásában, amelyek aztán — öntörvényeiktől mozgatva — főlébük kerekedtek, majd kicsúsztak ellenőrzésük alól. Az értelmiség szenved az elidegenedés szorításában, ám kínjai előidézéséhez sok esetben bizonyos kategóriái is tetemesen hozzájárultak. Az elidegenedés és az értelmiség viszonyában a legfontosabb mozzanat azonban az a teljesítmény, amely — többek között az említett érzékenységek köszönhetően — az elidegenedés filozófiai, tudományos és művészi eszközökkel való megragadásában, bírálatában jelölhető meg. A különböző — vizsgálódásunk elején érintett — elidegenedésemelletek, a konkrét formák feltárására irányuló kutatások is bizonyítják, hogy az írástudók nem csupán passzív, szenvedő alanyai az elidegenedésnek, hanem a maguk eszközeivel cselekvően is fellépnek visszaszorítása érdekében.

Tudomásunk szerint Karl Mannheim az elsők között próbálkozott a középkelet-európai értelmiségi elidegenedés megjelenésének rögzítésével. A „szabadon lebegő” entellektüel őse után nyomozva, a protestáns parókiák paradigmaticusan kezelt lelkeszifjánál állapodott meg, s a német romantika sodrában kialakult helyzetét, tudatát jellemezve állapította meg róla és társairól, hogy mind szociológiai, mind metafizikai értelemben elidegenedtek, elárvultak.⁵ A szociológiailag értelmezett elidegenedésnek az az állapot felelhetett meg, hogy az említett írástudók — a francia felvilágosodás képviselőitől eltérően — nem rendelkeztek fejlett, céltudatos polgári háttérrel, a metafizikai jellegű pedig valaminő szellemi világidegenségben, a forradalmiság és a konzervativizmus, az ésszerűség és az irracionális között ingaszzerűen lengő szemléletben jutott kifejezésre.

A német romantikát képviselő értelmiségiek elidegenedését felidéző Mannheiméhez közeli felfogást találunk Ernst Fischernél, aki szerint: „A romantika döntő élménye az elidegenedés, annak az embernek a lelkiállapota, aki »kettős idegenben él, s hazát nem ismer« (Grillparzer), s ez nemcsak a termelési folyamat gépesítéséből fakad, hanem a fejlődő munkamegosztásból, specializálódásból, szétdarabolódásból is, amely az egyes emberből töredéket formál, kétségtelen, hogy egyéniséget is, de megnyomorított, elmagányosodott, kétségbeesett egyéniséget.”⁶

Tudjuk, sem az elidegenedésnek, sem értelmiségi vonatkozásainak története nem a romantikával kezdődött. A kérdésre szakosodott eszme- és fogalomtörténetesek vissza is nyúltak már a távolabbi múltba, a középkor és az antikvitás gondolatvilágába, sőt a klasszikus kínai és indiai filozófia hagyományába, hogy a jelenséggel foglalkozó első bölcseleket, teológusokat bemutassák. Bennünket azonban most nem ezek az előzmények, hanem az elidegenedésnek a modern értelmiségi létben megtalálható formái s a velük kapcsolatos állásfoglalások, teóriák érdekelnek.

Az ún. objektív megnyilvánulásoktól a szubjektívnek minősítettek felé haladva, mindenekelőtt az értelmiségi-szellemi munka termékeinek „mozgását” kell szemügyre vennünk. Az idézőjelbe tett mozgás azt kívánja tolmácsolni, hogy csak képletesen beszélhetünk alkotásaink ellenséges eltávolodásáról s arról, hogy uralmuk alá hajtják teremteiket. Az elidegenedés mindig kapcsolatot jelent az ember és az általa előállított anyagi vagy szellemi termékek, a létrehozott intézmények és szervezetek között, de ebben a döntő az, hogy társadalmi törekvések során az emberek elidegenítő mechanizmusokat mozgásba hozó viszonyokat alakítottak ki. Ennek folytán a kitűzött célok elérésére koncipiált, majd megvalósított anyagi és szellemi eszközök már nem szolgálják rendeltetésüket, hanem igen gyakran a szándékoittal ellentétes következményeket vonnak maguk után. A társadalmi mozgás nem várt irányban kezd haladni, eszmék, értékek és eszmények súlyos torzulásokat szenvednek, s ilyenképp többé nem serkentik, hanem fékezik a szellemükben kezdeményezett erőfeszítéseket. Előre nem látott nyugtalanító fejlemények, váratlan és aggasztó fordulatok a tehetetlenség érzetét keltik az emberekben, akik a számukra megférkezhetetlennek mutató spontán alakulásokkal szemben úgy találják: egy kiismerhetetlen, idegen és veszélyes világba kerültek.

Nézzük csak meg e századforduló egyik legjellegzetesebb s egyben legfélelmetesebb jelenségét, a tudomány démoni, pusztító erővé változását. Kézenfekvő, hogy nem egy szuverén atomfizika, mikroelektronika vagy genetika fejlődéséből adódó fenyegetéseket kell a ma és a holnap emberének leküzdenie. A feladat elsősorban azoknak a társadalmi feltételeknek, azoknak a politikai-hatalmi struktúráknak az átalakítása, illetve kiküszöbölése, amelyeknek léte és működése lehetővé teszi, hogy rendkívül bonyolult, „tökéletes” tudományos és műszaki berendezések — szinte önmozgásszerűen — atomkataklizmát robbantsanak ki, vagy egy feltartóztatatlannak mutakozó szennyezéssel a természeti környezetünket pusztítsák el.* Tehát ne a tudomány Prométheuszát száműzzük és verjük ismét láncra, hanem a tudósok felfokozott felelősségét is bevetve vonjuk a legszigorúbb ellenőrzés alá azokat az öntörvényű gazdasági mechanizmusokat, azokat a katonai, műszaki és bürokratikus komplexumokat, amelyek tényleg ránk szabadíthatják a poklot.

L'opium des intellectuels című, sokat idézett könyvének az *értelmiség elidegenedésével* foglalkozó harmadik részében Raymond Aron — nyugati viszonyokból kiindulva — a következőket írja: „A kutatás szélső határáig jutott fizikusok vagy matematikusok egy olyan szűk közösséghez tartoznak, amelynek sikerült elragadnia az atomtól az energiát, de amely nem tudta a gyanakvó politikusoktól, a szenzációéhes sajtótól, az értelmiségellenes demagógoktól s a rendőröktől véleményeinek és barátságainak szabadságát kicsikarni. Az elemi részecskék uraivá s egyben a kémektől való rögeszmés félelem áldozataivá vált tudósoknak az az érzésük, hogy minden ellenőrzést elvesztenek találmányaik fölött, miután azoknak titkát a generálisoknak és a minisztereknek átadták. A szakember csupán a tudás egyik keskeny tartományát ismeri; a mai tudomány a tudatra ébredő gyermekhez hasonló tájékozatlanságban hagyja a végső kérdéseket illetően a szellemet. [...] A csillagász tökéletes pontossággal jelzi előre a napfogyatkozást; de sem a közgazdász, sem a szociológus nem tudja, hogy az Apokalipszis avagy a nagy béke felé halad-e az emberiség.”⁴⁷

Aron könyvének konklúziókat tartalmazó zárófejezete fölött a következő cím található: „Az ideológiai korszak vége?” A francia politikai gondolkodó művének szerkezeti felépítése, illetve a belső tagolódást közvetítő címei is jelzik, hogy a tudomány világában észlelt baljós fejlemények mellett az ideológia berkeiben diagnosztizálható elidegenedés szintén korunk drámai problémájává vált. Az ideológiák alkonyáról szóló könyvek s a közelemből velük kapcsolatos heves vitái mögött ugyanis — véleményünk szerint — az ideológiai elidegenedés összetett jelenségkomplexuma húzódott meg. A polémia annak idején elválaszthatatlan volt a marxizmus és a strukturalizmus viszonyát feszegető szenedélyes összetűzésekkel. Mindkét szellemi csatában pedig bizonyos értelmiségi csoportoknak az ideológiai elidegenedés által is kiváltott válsága jutott felszínre.

Nem feladatunk most e csatározások részleteibe menő felidézése. Csupán emlékeztetni kívánunk arra, hogy míg Raymond Aron — az ideológiát egyértelműen a hamis tudattal azonosítva — a marxista ideológiát tekintette értelmiségi mákonynak, a dezideologizálást viszont a szkeptikus irástudók s a növekvő jólét egymást felerősítő, közös hatásától várta⁴⁸, a marxizmuson belül fellépő strukturalista irányzatnak a hatvanas évekből jól ismert szellemi exponense, Louis Althusser — a fiatal Marx felfogását követve — ugyancsak egyenlőségi jelet tett ideológia és hamis tudat közé, s a tudományosság biztosítása végett a marxizmusnak minden ideologikumtól való megtisztítását sürgette. Ebből következően kétségbe vonta a humanizmusra és az elidegenedésre vonatkozó kutatások-elmélkedések tudományos jellegét. Aron könyve, amely magán viselte még a hidegháború nyomait, nem tett különbséget a marxizmus dogmatikus és alkotó művelése között, s minden árnyalás nélkül fanatizmust szülő ideológiaként utasította el. Althusser és hívei sajátos módon reagáltak le a hittételek életidegen rendszerévé merevített marxista ideológia csődjét, s úgy próbálták belőle a tudomány irányába kitörni, hogy éppen azoktól az elemektől fosztották meg, amelyek nemcsak tudományos, hanem erkölcsi hitelét is újra szavatolhatták.

Joseph Gabel, aki Althusser elszánt ellenfeleként lépett fel, mert irányzatában a sztálinizmus következetes felszámolásának egyik akadályát látta, szintén a hamis tudat ellen hadakozik, amikor pálcát tör az ideológia fölött. A magyar származású gondolkodó több könyvében is vissza-visszatér az ideológia, a hamis tudat, az eldologiasodás összefüggéseire, s ezeket — pszichiátriai megközelítésekkel —

* Ehhez tartozik az ún. szcientizmus, a tudomány birodalmában észlelhető elidegenedés is, amely a tudományból mint eszközből célt kovácsol és a szűk szakmai érdeklődést szorgalmazva, közömbösíti a tudás humán alkalmazásával, annak erkölcsi implikációival szemben.

ugyancsak a sztálinizmust bírálva értelmezi. Míg Aronnál az ideológiai elidegenedés csak közvetve, mintegy utalásszerűen jelentkezik, Althusser pedig — mint látuk — tagadja az elidegenedés kategóriájának tudományos érvényét, Gabelnél kitüntetett figyelemben részesül. Pontosabban: a *Történelem és osztálytudat* lukácsi fogalomhasználatánál maradván, ő előszeretettel az eldologiasodott, a reifikált tudatot boncolgatja.

Munkái időrendi sorrendjét követve megállapíthatjuk, hogy már a hamis tudatnak szentelt, 1962-ben napvilágot látott könyvében az utóbbit és az ideológiát a valóság nem-dialektikus, tehát — szerinte — *eldologiasodott* tükrözése két formájának minősíti. (E tétel különböző változataival későbbi könyveiben is találkozunk.) Ugyanebben a műben a rasszizmust is eldologiasodott tudatként kezeli (erre a felfogásra, amely vizsgálódásunkat közvetlenül érinti, még visszatérünk⁹). Az elidegenedést szociológiai szempontból értelmezve leszögezi, hogy a technikai haladás önmagában nem bizonyult olyan tényezőnek, amely azt visszaszorítaná, majd kijelenti: a hamis tudat, az elidegenedés és az eldologiasodás ugyanarra a jelenségcsoportra vonatkozik.¹⁰ A következő tanulmánygyűjteményben ismét visszatér az ideológia és az elidegenedés (eldologiasodás) viszonyára. F. Châteletre és M. Rodinsonra hivatkozva rámutat, hogy az ideológia annyiban reifikált, amennyiben a tárgyak adott állapotát rögzíti, de ugyanakkor manicheista szemléletet is áraszt, hisz eszményíti a saját csoportot, és leértékeli minden más törekvést. Diabolikusnak látatja az ellenfelet. Az elidegenedett tudatra, illetve az eldologiasodott gondolkodásra jellemző továbbá, hogy megmerevedik egy privilegizált, időtlen valóság szemléletében.¹¹

Ezek a szemelvények, amelyeket adatokban, hivatkozásokban és merész feltevésekben gazdag (de nem eléggé ellenőrzött és rendszerezett) könyveiből, gondolatmeneteiből ragadtunk ki, azt mutatják, hogy Gabelben egy olyan szerzőre találunk, akit a bennünket foglalkoztató kérdések taglalásánál nem lehet megkerülni. Nem is akarjuk. Persze, ez nem jelenti azt, hogy nézeteit minden bírálat nélkül oszthatnánk. Ha elfogadható is például bizonyos kóros társadalmi jelenségek vizsgálhatánál a pszichiátriából kölcsönvett fogalmak és kórisémek alkalmazása, ha létesíthetők is bizonyos analógiák, sem a vizsgált jelenségek és tünetek, sem az illető tudományágak közötti határvonalak nem oldhatók fel oly mértékben, amilyenben azt Gabel teszi. A hamis tudat, az elidegenedés és az eldologiasodás — minden közöttük észlelhető átfedés ellenére — nem azonosíthatók a szerző munkáiban található mértékben. Ezekkel és még más ellenvetésekkel együtt, az elidegenedett-eldologiasodott tudat, valamint az ideológia jellegzetességeire és összefüggéseire vonatkozó számos megfigyelése fölötté gondolatébresztő.

A szempontok és véleménycserék, amelyekről az előbbiek során beszámoltunk, a nyugati világból származnak. A — már említett — módszertani és elvi megfontolások alapján azonban nem csupán egy esetleges középkelet-európai hasznosítás végett érdemelnek figyelmet. A tájékoztatónak azt is tekintetbe kell vennie, hogy az elidegenedésről, az ideológiák alkonyáról, a marxí életműben található cezuráról, az értelmiség társadalmi szerepéről és a humanizmusról szóló viták a mi tájainkon is élénk visszhangra találtak, ahol a dogmatizmus visszaszorításával megélenkülő és kitérülő szellemi életben igen gyakran hivatkoztak rájuk. Mifelénk szintén egyre többen kezdték az ideológiát — a fiatal Marx művei szerint — hamis tudatként tárgyalni. Szimptomatikusnak vehető továbbá, hogy a tudományosság mezében fellépő Althusser-irányzattal kezdetben sokan rokonszenveztek. Igaz, megkésve, de a mi régióinkban is megélenkült az érdeklődés az elidegenedés iránt, s megkockáztatható az a munkahipotézis, hogy mindezekben a megnyilvánulásokban jól kivehető irányulás, félreérthetetlen értelmiségi állásfoglalás nyert kifejezést.

A magunk részéről nem csatlakozunk az ideológiát — minden fenntartás nélkül és becsmérlő jelleggel — a hamis tudattal azonosítókhoz. Számolunk a kategória többértelműségével és a fiatal Marx művei óta eltelt időszakban nyomon követhető jelentésbeli változásokkal. Nem hagyhattuk figyelmen kívül, hogy utólag az ideológia olyan általános fogalomná vált, amelyen belül alrendszernek különböztethetők meg, s így indokolt burzsoá és proletár, vallási és világi, konzervatív és haladó, tudományos és tudománytalan ideológiáról beszélni. Véleményünk azokhoz áll közel, akik az ideológiát nézetek, eszmék s a belőlük származó cselekvési irányelvek strukturált összességének tekintik, amely mindig egy társadalmi csoport érdekeit és törekvéseit fejezi ki, s e funkciójában a csoport öndeterminációját szolgálja. Az ideológia kijelöli a csoport cselekvésének nélkülözhetetlen irányát, és megindokolja, igazolja opcióit. Biztosítja az önfenntartáshoz nélkülözhetetlen hagyományok megőrzését, továbbá azoknak az értékeknek, értéktételeknek a rendszerezését, amelyek a gyakorlati tett szempontjából nélkülözhetetlenek. Egyetér-

tünk mindazokkal, akik szerint az ideológiában jelentős fajsúllyal vannak jelen érzelmi, hitszerű mozzanatok; a pusztá elméletek sohasem elegendők a nagy tömegek felrázására. Noha nem azonosítjuk az ideológiát a hamis tudattal, nem is választjuk el őket határozottan egymástól. A különböző ideológiák valóság-hűsége és igazságtartalma nagyon eltérő, de egyik sem mentes teljesen a hamis tudat elemeitől. E tekintetben a belső arányok nemcsak különbözőek, hanem változnak is a történelem sodrában. Az adott ideológia pályájának minden szakaszán azonban ama funkció követelményei érvényesülnek döntően, amely a cselekvésre való ösztönzésben és a „másik“, a gyakran szembenálló csoport eszméinek visszaverésében, megcáfolásában nyilvánul meg.

E felfogás alapján, az ideológiai elidegenedés mindenekelőtt abból következik, hogy a benne rendszereződő nézetek, cselekvésre készítő emocionális mozzanatok és hagyományok viszonylagos függetlenségnek örvendenek.¹³ Ez a körülmény ugyanis egyrészt bizonyos önmozgást engedélyez, másrészt viszont megmelegedést, a betokosodást s az élettől, sőt attól a csoporttól való elszakadást is lehetővé teszi, amelynek érdekeit és törekvéseit eredetileg tolmácsolta. Ez az utóbbi fejlemény különösen abban az esetben fenyeget, ha valaminő „kanonizált“, a csalhatatlanság igényével hirdetett, zárt rendszerként elfogadott, fanatizmusra készítő képződményről van szó. Komoly szerepe lehet ebben a folyamatban a múlt átvett szellemének, a tradíciónak. „Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára“ — állapította meg annak idején Marx.¹⁴ Nyilván nem kisebb a szerepük az érzelmi, hitszerű mozzanatoknak sem. Főként ezek gerjesztik a rajongó, valóságidegen chilisztikus várakozásokat és a végletes, minden kritikát elhárító elkötelezettségeket. Ezek hatására az adott ideológia képviselői és hordozói türelmetlenül utasítanak el mindent, ami „más“, s azt hirdetik, hogy aki nincs velük, az csak ellenük lehet. Az elidegenedett ideológia összeegyeztethetetlen a párbeszéddel, hamis tudattá való torzulását az a kérlelhetetlen harcok felfogott konfrontáció is elősegíti, amely többnyire összefüggésekből kiragadott idézetekkel, gyakran önkényes értelmezésekkel nyújt hamis, gyűlöletes képet minden ellenfélről vagy annak nyilvánított irányzatról. Az ideológia megszállottja elveszti, feladja személyiségét, hogy maradéktalanul alávesse magát az Úgynek, az Eszmének...

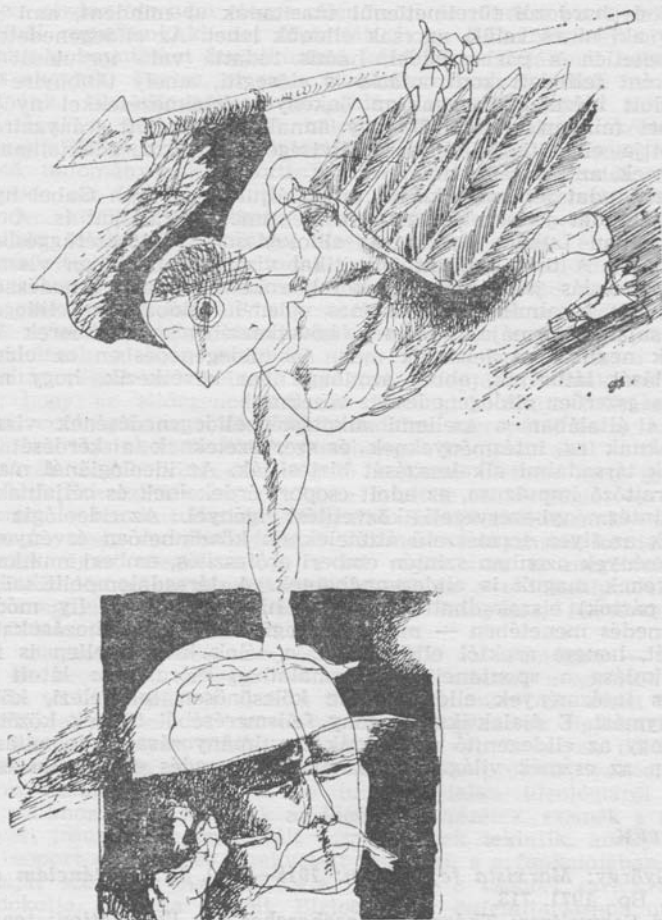
Az elidegenedett tudat jellemzői között megtaláljuk — Joseph Gabel nyomán — az eldologiasodott tudat jellegzetességeiként megismert vonásokat is. A *Történelem és osztálytudat*ban Lukács György az eldologiasodással összefüggésben tárgyalja a hamis tudatot. A már említett önkritikai visszaillesztésében viszont leszögezte: „az eldologiasodás jelensége [...] közeli rokona az elidegenedésnek, de sem társadalmilag, sem fogalmilag nem azonos vele.“¹⁵ Valóban, az elidegenedés az eldologiasodás sajátos formája, s ennek következtében az emberek közötti kapcsolatok tárgyak nexusaként jelennek meg. Az elidegenedésben az eldologiasodás megnyilvánulását láthatjuk, ebből azonban nem következik, hogy minden eldologiasodás szükségszerűen elidegenedéshez vezetne.

Az ideológia s általában a szellemi alkotások elidegenedésének vizsgálata szükségszerűen azoknak az intézményeknek és szervezeteknek a kérdését érinti, amelyek e termékek társadalmi alkalmazását biztosítják. Az ideológiánál maradvá, a cselekvés benne rejtőző impulzusa, az adott csoport érdekeinek és céljainak tevélegyes képviselője intézményi-szervezeti közvetítést igényel. Az ideológia társadalmi funkciói csak az ilyen természetű áttételeknek köszönhetően érvényesülhetnek. Ezek a létesítmények azonban szintén emberi erőfeszítés, emberi munka eredményei, s mint ilyenek maguk is elidegenedhetnek. A társadalompolitikai intézmények (államok, pártok) elszakadhatnak eredeti hivatásuktól, és ily módon — az objektív elidegenedés menetében — már nem segítik elő a létrehozásukat megszabó célok elérését, hanem azoktól eltávolodva, e célok kítűzői ellen is fordulnak. Pályájuk alakulása a spontaneitás erővonalaiban előre nem látott irányt vesz. Ideológiák és intézmények elidegenedése kölcsönösen feltételezi, kölcsönösen felerősítheti egymást. E dialektikus viszony felismeréséből többek között az a tanulság adódik, hogy az elidegenítő struktúrák tanulmányozása és lebontása nélkül elképzelhetetlen az eszmék világában észlelt elidegenedés elleni sikeres harc.

JEGYZETEK

1. Lukács György: *Marxista fejlődésem: 1918—1930*. In: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 713.
2. Vö. David Schweitzer: *Théories et recherches sur l'aliénation: tendances, problèmes, priorités*. Revue internationale des sciences sociales, 1981, 3.

3. Vö. Joseph Gabel: *Idéologies II*. Paris, 1978. 98—110.
4. Vö. Adam Shaff: *Entfremdung als soziales Phänomen*. Wien, 1977. 105.
5. Vö. Karl Mannheim: *Das konservative Denken*. In: *Wissenssoziologie*. Neuwied am Rhein. Berlin, 1970. 454—455.
6. Ernst Fischer: *A romantika lényege*. Bp., 1964. 159.
7. Raymond Aron: *L'opium des intellectuels*. Paris, 1955. 332.
8. *I. m.* 315—334.
9. Joseph Gabel: *La fausse conscience*. Paris, 1962. 19., 97—133.
10. Joseph Gabel: *Sociologie de l'aliénation*. Paris, 1970. 54.
11. Joseph Gabel: *Idéologies I*. Paris, 1974. 35., 101.
12. Adam Shaff: *Strukturalismus und Marxismus*. Wien, 1974. 92—94.
13. Tordai Zádor: *Az elidegedezés mitosza és valósága*. Bp., 1970. 163.
14. *MEM* 8. Bp., 1962. 105.
15. Lukács György: *I. m.* 716.

Bardócz Lajos: Arany János-illusztráció